

ARANY KEVEHÁZA CZÍMŰ KÖLTEMÉNYÉRŐL.

(Forrástanulmány.)

Keveháza időrendben az első költemény, melynek tárgyát Arany a hún mondából vette. A *Kisebb költemények* kötetében évszám nem jelzi a mű keletkezését, míg a (költő halála után megjelent) Ráth Mór-féle *Összes Munkákban* 1853 van a cím alá írva. Először a *Szikszói Enyhlapok* című albumban jelent meg, melyet 1852. október második felétől Császár Ferencz szerkesztett; a szerkesztéssel az utószó szerint 1853. januárius 20-án készült el. A Szépirodalmi Lapok 1853. februárius 10-i (12.) száma szerint: «a Szikszói Enyhlapok című album megjelent és szétküldetett.» Ugyancsak a Szép. Lapok febr. 20-i és 24-i (15. és 16.) száma már részletesen bírálja az albumot; a bíráló jegye: 1000, azaz Gyulai Pál (vö. Arany *ÖM.* XI: 308). Már ez adatokból is alig hihető, hogy *Keveháza* 1853-ban íratott volna, legfeljebb hogy elkészült; hisz a szerkesztő januárius 20-án, az utolsó, 21. ív utolsó lapján írta utószavát, mikor az előző ívek már mind ki voltak szedve, talán nyomtatva is; köztük a 9. íven Arany költeménye.

Arany 1852. deczember 1-én ezt írja Tompának: «...a *Szikszói Enyhlapok* számára is kell valamit küldenem, mert még nem küldtem semmit. Terra incognitán akarok járni; bezzeg, ha megint *eltévedek!*» E nyilatkozat sok mindent sejtet. Nyilván a hún mondával való foglalkozásra céloz, mely eladdig a magyar, főleg elbeszélő költészetre nézve egészen joggal nevezhető ismeretlen földnek, hacsak nem vesszük számba azt a néhány félénk kísérletet, a melyről az irodalomtörténet tud (vö. Grexa: *Arany Csaba töredékei.* IK. 1917. 154. l.). De új volt a tárgy magára Aranyra nézve is, aki Vörösmarty és a romantikus epika hagyományának hatása alatt előbb szintén a honfoglalás korában keres eposzi tárgyat: «Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamot», írja Petőfinek (1847. febr. 28.); de úgy látszik az anyag tárgyi ösztövérsége miatt, melyet Vörösmarty és köre amúgy is szinte teljesen kimerített, de másrészt az 1850 óta erősen föllendült Attila-irodalom forrásainak kecsgettető gazdagságának láttára, most a hún mondák felé fordul.

De korhatározó is a Tompához írt levél, mert igazolja, hogy 1852-ben, és nem előbb, legkevesebbé pedig már a szabadságharcz előtt — mint több kutatónk véli — irányítja figyelmét a hún mondára; igazolja egyszermind Arany Lászlónak kétségbevonhatatlan adatát — melyben Grexa kételkedik (IK. 1917. 27—28. l.) — hogy: «a kéziratban itt-ott följegyzett évszámokból ítélve, csak 1852—53. körül fogott először a terv kivitelébe» (ÖM. IX. Bevezetés VI. s k. l.), hogy tehát már 1852-ben foglalkozott a hún eposz tervével, sőt egyes részletek kidolgozásához is fogott.

Ilyen önálló, önmagában is teljes részlet a *Keveháza*, mely a *Csodaszarvas regéjeként* betétnek volt szánva az első dolgozat VI. énekébe, hol Etele halotti ünnepén «csatamondó Hábor... szózatossá ajkáról zeng az ősi ének» (ÖM. IX. 161—163 és 215). Hogy a *Csaba* I. dolgozata elé az 1853-as évszám van írva, így szintén megmagyarázható, t. i. ekkor kezdte Arany először egyfolytában írni s a talán már meglevő vázlatokat, kész részleteket egybefoglalni. *Keveháza* 1852 végén minden valószínűség szerint már készen, s talán már a *Szikszói Enyhlapok* szerkesztőjének kezében is volt.

A levélnek ez a része: «... bezzeg, ha megint *eltévedek*!» nyilván a *Nagyidai Czigányokra* vonatkozik, melynek meg nem értése — Toldy Ferencz «szomorú aberratiója» — nagyon rosszul esett a költőnek s akkor még igen frissen sajgott a lelkében; hivatkozik is rá ugyanebben a levélben, valamint a Hölgyfutárnak kárörvendő utánnymatára is.

A *Keveháza* először tehát a *Szikszói Enyhlapokban* (129—140. l.) jelent meg. Ez az első kiadás több tekintetben igen érdekes. Először is lényeges szövegbeli változatokat tartalmaz, melyeket Arany később módosított. Azután pedig a költemény után számokkal jelzett jegyzeteket csatol a szöveghez, melyek a későbbi kiadásokban nincsenek meg. Egyáltalán sohasem szabad, különösen Aranynál, az első kiadást, vagy a mű első megjelenését mellőzni, mert a szövegváltozatokon kívül rendszerint igen értékes felvilágosító jegyzeteket tartalmaznak, melyek vagy a mű tárgyára magára, vagy a forrásra vonatkoznak.

Keveháza forrásaira Zlinszky Aladár mutatott rá (IK. XI. 208.) s a cselekvényre nézve *Kézait*, a temetési szertartásra nézve pedig Luczenbacher Jánosnak értekezését (AÉ. 1847. 216.) derítette ki. Aranynak a *Szikszói Enyhlapokban* írt jegyzeteiből ezeken kívül még sok más forrásról értesülünk, melyekre máskülönben igen nehezen lehetne ráakadni. Ép ezért célszerűnek tartom őket idéző jelek közt közölni a verssorral együtt, melyre a számozott jegyzetek vonatkoznak. Hozzájuk csatolom külön bekezdéssel a magam magyarázatait.

1. vsz. Mért szállong a turul¹ s ölyü.

«1. Ragadozó madár a sólymok, vagy keselyűk fajából; hihetően *torol* vagy *toroly* (tor-ölyv?) a holt testekeni lakmározástól; mint *karoly*, talán mert a *karra* száll.»

A *turul* neve Kézaiiban fordul elő (I. 1. §. 6.): «Banerium... Regis Ethelae... similitudinem avis habebat, quae hungarice *turul* dicitur.» (MNY. III. 336); kivüle a vele rokon Dubnici krónikában is, melynek idevonatkozó szövegét Arany Ipolyi *Mythologiájának* IV. fejezetében találta: «avis imaginem habens admodum *austuris*, que hungarice *Turul* dicitur.» (Rajzát l. Thúróczy augsburgi kiadásának Attila-képén). Hogy a szó származtatása: *turul*: *tar-ölyv* v. *karoly* (mintegy *kar-ölyv* l. CzF.) Aranyé vagy sem, nem birtam kideríteni (Vörösmarty a *Délsziget* I. 203. sorában *turolyü*-t csinál a *turul*-ból; a *Keveháza* idézett sorában «*turul* s ölyü» nyilván akár öntudatlan, akár tudatos kettéválasztása a *turul*-nak); de hogy jelentőségét, mint hadintéző madárét, Ipolyiból vette, az kétségtelen. Igaz ugyan, hogy a *Mythologia* csak 1854-ben jelent meg, de az Új Magyar Múzeum I. kötetében (1851. aug. 1., 589. l.) a szerző közzétette mutatványul a negyedik fejezetet, e címmel: «*Tündérek a magyar ősvallásban*», s ebben többi közt hosszan van szó a *turul*-ról is. Ezt Arany bőven kiaknázza. Például mindjárt az 1. versszak harmadik sorában: «*Hadintéző*, baljós madár»-nak mondja, s ezek kevés változtatással Ipolyi szavai: «*hadvégzetet intéző madáralak... hadvégzetet intéző lények... turul, sas, holló*» (605. l.) Alább, a 17. s a 31. versszakban újra előkerül; de erről majd annak helyén. Megjegyzem, hogy a *Magyar Mythologia* 1854-i szövege több tekintetben eltér az Új M. Múzeumban közlött mutatványától, s ezért itt csakis erre szabad hivatkozni.

*

3. vsz. De túl Makrin² és Detre³ szász...

«2. Római vezér, másképp Matrinus, vagy Maternus, Panonia kormányzója. — 3. A *vashomlokú*, vagy *halhatatlan* veronai Detre, ki Macrin segítségére jött.»

A *Makrin*: *Macrinus*, *Matrinus* név Kézaira, Thuróczira, valamint a Budai s a Dubnici krónikára vall (ez utóbbit ismerhette Endlicher, *Monumenta Arpadianából* 1849); a *Maternus* név egyetlen előfordulása (a pozsonyi krónikán kívül, melyet Arany akkor nem ösmerhetett) Oláh Miklós *Atilaja*, tehát ezt is ösmerte már akkor Arany, még pedig az 1763-i, Kollár-féle kiadást: *Hungaria et Atila*, melyet később is sokat forgat. (l. MNY. 4:83).

Detre nevéhez Arany a jegyzetben a *vashomlokú* és *halhatatlan* jelzőt teszi. Az utóbbit, mely voltaképp hibás írás és

olvasás a *haláltalan* helyett (l. Sebestyén Gyula EPhK. XXIV. 159 és *Honfogl. mond.* I. 419. s k.), a költő minden krónikából ismerhette, de említi Aranynak újabb forrása, Luczenbacher János is (AÉ. 1847. 283.). A *vashomlokú* származása azonban előttem ismeretlen, legalább a felkutatott forrásokban nem találtam. Lehet, hogy Arany adta neki e nevet, de ez ellen szólhatna az a körülmény, hogy először magyarázó jegyzetben, tehát mintegy forrásra való hivatkozásképen említi. Utóbb *Csaba királyfi* első dolgozata II. énekének elején nevezi így:

Fordula hát egyet *vas-homloku* Detre...

majd tíz évvel később *Buda halálának* II. énekében (13. vsz.) újra:

Nyila itt van most is, csontomba temetve:
Azóta nevem lön: *vashomloku* Detre.

Elkerülhetetlen itt az a kérdés, mért nevezi Arany Detrét *szász*-nak, holott ennek a krónikás forrásokban nyoma sincs, hanem *Ditricus Veronensis, alamannus natione* névvel illetik. De nemcsak *Keveházában*, hanem a *Csaba királyfi* dolgozataiban (az I. ének címe: «Szász Detre») és *Buda halálában* is Detrének állandóan *szász* a jelzője. Ennek egyetlen forrását Luczenbacher János említett értekezésében találjuk, melyre Arany az alább idézendő 17. jegyzetben maga is hivatkozik. «A [Macrinus] segedelmére jött beronai szász Detre Szászhalom körül ütötte fel táborát.» (Lucz. 282). «... a' kúnokhoz állott halhatatlan szász Detrét... szinte itt temették el.» (Lucz. 284.). Luczenbacher szövegén alapszik a 3. versszak következő része is:

De túl Makrin és Detre szász
Gond nélkül vígad, éjszakáz...
Kúntól¹ ne félj: hajója nincs...

«Most nyugalmasan tölthetjük az éjszakát... ellenségünket a' Duna választja el tőlünk, azon át nem evezhetnek; mert hajóik nincsenek.»

*

3. vsz. Cseng a pohár és Szászhalom⁴
Egy messzedöngő vígalom.

«4. Ma Bata helység, a Duna jobb partján.»

Arany a *Keveháza* első szövegében Luczenbacherhez ragaszkodva *Szászhalom*-nak nevezi a helyet: «... beronai szász Detre Szászhalom körül ütötte fel táborát» (Lucz. 282); «... Detre pedig a' Szászhalom alatt táborozó hadát indítá meg» (Lucz. 283); «Bata helység... régi neve Szászhalom, de nem Szász-

¹ Kúnról alább lesz szó.

halom (Centum colles), mint írónk' nagyobb része hirdeti» (Lucz. 286). Azt hiszem, hogy Luczenbacher a *Ditricus alamanus natione* hatása alatt magyarázta a *Százhalom* helységnevet *szász*-nak s így adta ezt melléknévül Detrének is; pedig bizonyos, hogy Bata (ma Százhalom-Batta) az 1847-ben még 122-re menő halomtól kapta nevét, épúgy mint az Arad melletti *Óthalom* helység a mellette lévő öt kúnhalomról. A későbbi kiadásokban Arany már a *Százhalom* nevet írja.

*

4. vsz. Alán, herul, góth, longobárd,
Szűrré, czelta hozza táborát...

«5. Így irám a *scyrri* nép nevet.»

E két sor legfogósabb helye a költeménynek. Mindenekelőtt krónikáink a tárnokvölgyi ütközetben nem szerepeltetnek ennyiféle népet; Kézai itálokat és germánokat, Thuróczi *longobardokat*, alemannokat és itálokat említ. Arany itt avval a máskor is követett eljárással él, hogy időben és helyben távoli elemeket egyesít, összevon, eseményeket áthelyez, más időkből vesz jellemző színeket; így például az utolsó pogány lázadást Szent László idejébe teszi *Szent László fivében*, két hadjáratot egygyé olvaszt *Toldi szerelmében* stb. A *Keveházában* a harcra gyűlő sereg tarkaságát a katalaunumi csata rajzából veszi, ott csődült egybe észak és dél, kelet és nyugat minden népe szörnyű mérkőzésre. A népnevek felsorolásával azonban Kézai és Thuróczi adásaink maradnak. Oláh Miklós többet mond: «praeterea populi Marchomanni, Suevi, Quadi, *Heruli*, Turingi et Rugii» (cap. IV); «contra Burgundos, Francos, Halanos... *Alani* gentem *Gothicam*.» (cap V.). Gondolhatnánk Priscus Rhetorra, kinek töredékeit Bél Mátyás kiadta az *Adparatusban* (1735), az I. cap. X. §-ában: «*Scirri* et *Gothi*, acie decertantes... ad arcessenda auxilia animum adiecerunt... *Sciris*...» — De legbövebb rajzát a katalaunumi csatának Thierry Amadé adja. Thierry később Aranynak sokat kiaknázott forrása; s most az a kérdés, hogy 1852-ben ösmerhette-e már.

A nagykőrösi gimnázium könyvtárának kikölcsönzési naplói szerint Arany 1855-ben a könyvtárból kikölcsönözte a *Revue des deux Mondes* 1855-i folyamát (Huszár Gy. Irod. II: 550). Én kerestetem a folyóirat 1852-i kötetét, melyben Thierry Attila-tanulmányai először megjelentek, de azt a választ kaptam, hogy sem az, sém más évfolyam ez idő szerint nincsen meg. Arany levelezésében van egy keltezetlen levél, melyben Kertbeny Károly Aranynak a *Revue* 1851. febr. 15-i számából francia ismertetést küld a magyar irodalomról. Tiszáék geszti könyvtárában (mint értesültem) a *Revue* akkori évfolyamai nem voltak meg. A szöveg szerint azonban bizonyosnak

Kell tartanunk, hogy Arany Thierry tanulmányát már a *Revue*-ben olvasta. Az első hat fejezet jelent meg benne: *Épisodes de l'histoire du cinquième siècle*, még pedig az I., II. fejezet februárius 1-én (529—556. l.), a III., IV. fejezet febr. 15-én (700—728); az V., VI. fejezet márczius 1-én, tehát a katalaunumi csata elbeszélése még benne van. (Thierry *Attilája* Szabó Károly fordításában 1855-ben jelent meg, mutatványok belőle a Szépirodalmi Lapok, 1853. jan. 16-i számában.) A sereg gyülekezésének rajza teljesen Thierryre vall:

Széles Dunán túl és innét,
Nem gyül hiába ennyi nép...
Sokféle nép ott összegyült,
Sok zagyva nyelv egybevegült,
Sokféle arcz, sokféle mez,
Pánczél, sisak, kézj, tegez.

«les masses encombraient... les abords du Danube... Jamais... l'Europe n'avait vu un tel rassemblement de nations... L'Asie y figurait par ses... plus féroces représentants: le Hun noir et l'Acatzire, munis de leurs longs carquois [= tegez]; l'Alain, avec... sa cuirasse en lames de corne... le Gélon... qui avait... pour parure une casaque de peau humaine... le Scyre... voisins du Niémen et de la Düna... l'Hérule, rapide à la course...» (*Histoire d'Attila*. I. 440). Teljesen Thierryre vall az, hogy Arany Gyulaihoz írt levelében (1854. jan. 21.) ezt írja: «Ha mégis Decebalust szerepeltetnék, vagy az akaczirokat, herulokat, scyrrusokat, és több efféle jó keresztény lelkeket...» A 27. versszakban lévő hasonlat — bár közhelynek is vehető — mégis Thierryből is lehet:

sűrű népgomoly
Sűrög-forog, mint hangyaboly.

«La vallée du Danube, encombrée de tribus barbares de toute race qui se croisaient dans leur marche, se choquaient, se culbutaient les unes sur les autres, ressemblait à une fourmilière bouleversée.» (*Hist. d'Attila* I. 44).

A *szürr* népvétet Arany, mint maga mondja, a *scyrr* névből alakította. Pontosán ugyanezt az alakot (*y, rr* és pluralis) egyik forrásban sem birtam megtalálni. A Bél Mátyás *Adparatus*ában (II. 20) kiadott Priscusban cap. I. §. X: «*Scirri* et Gothi», Bél megjegyzi hozzá: «Populi fuerunt Hunnis permixti, et in eandem plerumque societatem adsciti: quandoque et seorsim bella gerentes. Est eorum mentio, apud Zosimum LIV. p. 74 .. *Scyros*... Noti sunt praeterea, Diacono, Suidae, et Procopio, qui eos cum Gothis et Alanis, gentem aquilonarem, censet. Sozomenus quoque, *Scyrrorum* meminit... Jordanes *Sciros*, simplici vtrobique littera, adpellat, idque saepius.» —

Jordanes csakugyan három helyen szól róluk bővebben, egyszer *Scyros* alakban (*De rebus geticis* XLVI.); azután «*Sciri... Scythiam minorem inferioremque Moesiam accepere*» (u. o. L.); és «*Scirorum gentem incitavit, qui tunc supra Danubium considebant*» (u. o. LIII.). A hazai krónikások közül csak *Bonfinius* említi: «*Sciri, Setagiri, caeterique Alani*» (*Dec. I. lib. VII. Attila halála után*). — Thierry Attila katalaunumi seregének főntebb idézett felsorolásában főképp Sidonius Appollinaris *Panegyricus*ára hivatkozik: «*Gepida trux sequitur, Scyrum Burgundio cogit.*» (*Histoire d'Attila I. 141.*). Úgy látszik, hogy Arany e *scirri, scyros, scyrorum, sciri, scyrum* alakokból következtette ki a *scyrri* alakot. Hogy ezek a *scyrr*-ok egyszer a Niemen s a Duna partján, máskor a Duna mellékén, majd Moesiában, aztán a húnokkal vegyest egy területen laknak, az a középkori krónikások bizonytalan nép- és földrajzi ismereteinek rovandó fél.

A *Keveházában* említett *czelta* egyik forrásban sem fordul elő; Arany talán a versbe nem térő *gepidákat* helyettesítette e népnévvel. Jordanes, a kit akkor Arany tudtommal még nem ismert, mondja a katalaunumi tömegről: «*innumeralis multitudo... aliaque nonnullae Celticae vel Germanicae nationes.*» (*Reb. get. XXXVI.*)

*

4. vsz. Tengerfövény ezeknek száma:
Gyüsű nekik Potenciána.⁶

«6. Római város Bata helység körül, a Duna partján. Sáncai ma is láthatók.»

Ez a jegyzet Luczenbachernek idézett értekezésén alapul. Makrinus seregének sokasága: «Gyüsű nekik Potenciána», Kézai szavainak felel meg: «*exercitum Macrini, et Ditrici, quem capere Potentia[na] non potuit.*» Potentianáról a nem-magyar források nem tudnak semmit (Petz G. *A m. hünmonda* 33). Castoriusnak, a IV. század második feléből származó térképén (*Tabulae Peutingerianae*) azon a helyen *Campona* város nevét találjuk (l. Konr. Miller, *Itineraria Romana*. Stuttgart, 1916. 430. l.); az Ezredévi Tört. térképe Batta helyére *Matrica* nevét teszi.

A nép sokaságát tenger fövényéhez hasonlítani, minden időben közhely volt; benne van a Bibliában (Hos. 1. 10; Róm. 9. 27, Zsid. 11. 12), Arany is él vele sokszor (l. Lehr, Arany T. E. Szent László). De itt e helyen közvetlenül Thierry szövege is hathatott, midőn a gótoknak a Dunán való átkelését elbeszéli: «*Des agents chargés de compter les têtes des passagers s'arrêtèrent, dit-on, fatigués ou effrayés de leur nombre. Hélas! s'écrie Ammien Marcellin avec une emphase plein d'amertume, vous compteriez plus aisément les sables que vomit*

la mer quand le vent la soulève sur les rivages de la Libye!» (*Attila* I. 32.). Jegyzetben hozzáteszi, Ammianus Marcellinus itt Vergilius *Aeneis*-éből idéz, és Szabó Károly a maga fordításában ezt hűségesen ismétli (*Attila*, 26.). Csakhogy az idézet, bár Vergiliusból, de nem az *Aeneis*-ből, hanem a *Georgicon*-ból való:

quem [numerum] qui scire velit, Libyci velit aequoris idem
discere quam multae zephyro turbentur avenae.

(*Georg.* II. 105—106.)

*

6. vsz. Kelen⁷ táján, a hegy megett
Borúlni látom az eget.

«7. Kelenhegy, a vén Gellért. Kelenföld a térség alatta.»
Luczenbacher: «Kelenföldnél kelvén át a' Dunán... Ez a'
sz. Gellért-hegy alatti térség.» 283. l.

*

14. vsz. Hadúr⁸ akarta így!

«8. Fölösleges említnem, hogy e nevet adták újabb költőink a *magyarok istenének*.»

Arany e helyt lépteti föl először a romantikus költészetünktől teremtett hadistent; de figyelemreméltó, hogy Arany nem új istennek, hanem a régi *magyarok istenének* új nevéül tekinti.

*

17. vsz. Tárnokvölgye⁹ bealkonyul...

«9. Érd helység körül.» [Luczenbacher i. h.]

*

17. vsz. Zászlótokon lecsüngve áll,
Nem repdes a turulmadár.¹⁰

«10. Csatavesztés jele, ha a turulos zászló nem lobogott vigan, hanem a rúdjára lefüggött.»

Ipolyi az említett mutatványban a *Magyar Mythológiából*: Tündérek a magyar ősvallásban (Új M. Múzeum. I. 605) a turulról ezt írja: «...ily turulos győzelmes magyar zászló és hadvégzetes jelvrőli hit nyomát vélem találni a norman regében Asseriusnál in vita Alfredi ad. an 878. 33: vexillum... dicunt etiam quod in omni bello, ubi praecederet idem signum, si victoriam adepturi essent, appareret in medio signi quas[i] corvus vivus volitans; sin vero vincendi in futuro fuissent, penderet directe nihil movens... A hadvégzetet intéző madár-

alak... kitért vagy leeresztett szárnynyal jelenti a csata kimenetét.» — A 31. versszakban Arany a győzelmet jósló turulos zászlót lobogtatja:

Zászlóidat a keleti
Szellő vígan lebegteti,
Hogy a turul repdes belé —
Nyugot felé, nyugot felé!

*

18. vsz. Előre kún, Nimród¹¹ fia!

«11. Minden hazai krónikák szerint.»

*

18. vsz. A vészpanyák¹² ott fenn vadúl
Csikorgatnak s nem jó Hadúr.

«12. Ily számra nézve három, s a csata kimenetelét intéző, csodás némberekről is látszik tudni valamit a hún-magyar hitrege, — legalább külföldi mondák szerint.»

Zlinszky idézett tanulmányában (IK. XI: 271.) ezt mondja: «...a vészpanyák fordulnak elő, ezek Arany János alkotta gonosz légi szellemek, a kiket a népmondából vehetett, hol mint rút vénasszonyok szerepelnek, orruk földig ér, borzas ősz hajuk feláll, mint a serté és nagy, zöld fogaikat viaszgatják, Aranynál: vadúl csikorognak... v. ö. Ipolyi Myth. 66—68.» Zlinszky nem azonosíthatta Arany banyáit az Ipolyi-éval, már az időrend miatt sem (1854), s különben is a boszorkányok jellemzését veti össze Arany vészpanyáival. Néhány lappal tovább (75 s kv.) megtalálhatta volna a *végzetnök*-et, kik hadat intéznek; a germán húnmondában fordulnak elő, számuk három. Az Új M. Múzeumban közlött szövegben (I. 602—603) megtaláljuk mindezt. Hogy Ipolyi a Lech-mezei nőt (háromszoros «vissza Attila»!), a Róma előtti jelenet levegőben lebegő alakját, mely «fremens et dentibus stridens», «dühöngve és fogcsikorgva» riasztja Attilát, a görög Moirákat, az ó germán Walkyröket összekeveri, az mellékes, Arany innen vette őket, Ipolyi szövegének szavaihoz is ragaszkodva.

*

18. vsz. Előre hát! Ugy forgassad
Utoljára kemény vasad,
Hogy sok vitézt küldhess levágva
Szolgáidul a más világba.¹³

«13. Harczos hajlamaikat nem kevésbé táplálta azon meggyőződés, miszerint mindazok, kiket a csatatéren leölnek, őket a másvilágon szolgálni fogják. *Toldi F. Magyar Irod. tört.*»

Itt Arany maga nevezi meg és idézi a forrást; pontosan 185. l. 9. §.

*

22. vsz. Százhusz ezer¹⁴ jó hún halott
S két annyi ellenség van ott.

«14. A hazai krónikák a húnok veszteségét 125,000-re, a szövetséges hadakét 260,000-re teszik.»

Ebben Kézai és Thuróczi pontosan egyeznek.

*

24. vsz. Kővér, hibátlan harczy ló;
Ezt kívánja Hadúr s Manó.¹⁵

25. vsz. Ármánynak¹⁵ a bosszú elég ...

«15. Manó vagy Ármány a rossz szellem: a gonosz elem képviselője.»

Toldy F. Magy. Irod. 1851. 9. §. «... ő [a magyarok istene] fékezi a gonosz elemet, melyet *Ármányban* vagyis *Manóban* (a perzsák Ahrimanja) személyesítették ... neki állatokat (soha sem embereket) áldoztak.» Nincs tudomásom róla, hogy Toldyn kívül — s utána ez egyetlen egy helyen Arany — azonosította volna Ármányt Manóval. Ipolyi egy szót sem tud erről. *Myth.* 27. Toldy abban a mutatványban, melyet az Új M. Múzeumban közölt (I. köt. 42. l. 1850.), még nem említi Manót, hanem az említett helyet így fogalmazza: «Ármány (Ahriman) vagy Ördög»

*

26. vsz. Táltos¹⁶ szavát ilyen veszik —

«16. Bendeguz atyja, tulajdonkép *kádár* vagy bíró, itt *táltos* vagy pap.»

Toldy id. helyen: «Papjaik, akiket *táltosok*-nak neveztek, egyszersmind bírái, bölcsei ... voltak a népnek.» — Ide veendő a 31. versszakból: «Torda fia, hős Bendegúz.» Ez részben Kézair utal: «Constituerunt quoque inter se Rectorem vnum nomine *Kadar* de genere *Turda* oriundum.» (Lib. I. Cap. II. §. I.); részben Oláh Miklósról: «[duces delegere] ex tribu autem *Kádár*: Athilam, Keve, et Budam filios Bendegutz.»

*

26. vsz. S a fél tábor temetkezik:
Temeti a másik felét,
Dombbal fedi nyugvó helyét.¹⁷

«17. Mind arra, mi itt a temetkezésről mondatik, lásd Luczenbacher academiái előadását a *pogány magyar sírokról*. Acad. E. 1847. IX. szám.»

*

29. vsz. De hős Kevét nagy sokaság . . .
Az ország útjához közel¹⁸
Egy domb alá temette el.

«18. Ma is látható római út.» (Luczenbacher.)

*

32. vsz. Nem messze van már Czezimór,¹⁹
Ott éri ő Makrint utól;
Hadával a Künbérczre hág:
Onnan zúg le a sokaság.

«19. *Cetium* vagy *Cetii murus*, (Zeiselmauer) római város Bécsen túl, melyet hazai krónikáink Cesunmaur, Cesumaur-, Kesmawr névvel írnak s én ezekből lágyítám a *Czezimórt*. Nem messze tőle, délkeleti irányban, a mons Comagenus vagy Comanus: Hunesberg vagy Chúnisberg: Künbércz.»

Luczenbacher 283: «ellenségeik nyomába sietének, kikkel Tuln városhoz közel, Zeiselmauer síkjain ereszkedének harcza . . . Zeiselmauer, Cetii murus. Piligrin passauai püspök' († 991.) korát érdeklő oklevélben mondatik: 'Postmodum autem a septem collibus ab occidente civitatis Zeizenmure sursum ad australem plagam Chonihohestorf et sic usque in cacumen montis Comageni.' A' Hunesberg és Chunisberg' latin neve mons Comagenus, más néven mons Comanus, Künbércz. (Jahrbücher der Literatur. Wien, 1827. 8. XL. Band. Anzeige-Blatt. 6. 15. Kultsár István. Hasznos multságok. Pesten 1828. 8. II. féleszt. (5.) 34. l.)» Thúróczy (Schwandtner-kiadás jegyzetében): «*Cetii Murus* vel *Cetia*.» A *Czezimór* nevet, mely Arany alkotása, a későbbi kiadásokban *Czezumór*-ra változtatja (v. ö. MNy. 14: 87).

A *Csaba királyfi* első dolgozatában (ÖM. IX. 163), hol a betoldandó *Kevéháza* helyelett volna, szintén Luczenbacher szerint mondja el az esetet, belevéve az értekezésből a *Bata*, *Hamzsabég*, *Künbércz* helyneveket s a máig is látható sok dombot.

Luczenbacherre vihető, hogy Arany a *Csaba* első dolgozatában majdnem mindenütt, a *Kevéháza* első szövegében pedig mindenütt, *kúnok*-ról, *Künbércz*-ről beszél. Luczenbacher értekezése elején ezt mondja: «A' Duna és Tisza közötti téreken . . . letelepült *húnok*, azaz *kúnok*, a' magyarok' vérrokonai . . . », s aztán az előadás egész folyamán csak *kún*-okról szól.

Megerősíthette Aranyt ebben Szabó Károly Priskos-fordítása is, melyet különösen a tulajdonnevek írásában és magyarozatában még később, a *Buda halálában* is követ (Új M. Múz. I. 547.); ennek egy jegyzetében ezt mondja Szabó Károly: «a nagy *hún*, helyesebben *khún* király . . . Ennek hosszasabb s történetíróink által már nagy részben kifejtett bizonyítgatását . . . mellőzve, legyen elég némi igazolásomul csak annyit említeni, hogy a byzanti történetíróknál a Χούνοι, Χούνοι, Ούνοι és Ούνοι (latinosan *Chunni*, *Chuni*, *Hunni* és *Unni*) nevezet

azon egy nemzet, nevezetesen a magyar faj egyik ága, a *kún* (ősmagyar kimondás szerint *khún*) nemzet nevének csak különböző leírásai». A *Csaba királyfi* második dolgozatában már következetesen csak a *hún* alakot használja.

A *Keveháza* 34. versszaka szerint: «Kardjával ő Makrin fejét Irgalmatlan repeszi szét» szintén Luczenbacherre utal: «Macrinus kardesapás alatt esett el». (283. l.); valamint az is, hogy Bendegúz felszólítására Detre frigyre lép vele (37. vsz.): «utóbb a' kúnokhoz állott halhatatlan szász Detre» (284. l.). Krónikáink is így adják elő.

*

Eredményül már most megállapítható, hogy

1. *Keveháza* megíratását 1852 végére, decemberre kell tennünk.

2. Forrásai: *Kézai krónikája* (Podhradeczky kiadása 1833; Endlicher 1849-i kiadását is ismerte Arany).

Thüróczi krónikája (Schwandtner kiadása 1764).

Budai krónika (Podhradszky kiadása 1838).

Oláh Miklós: Hungaria et Atila. (Kollár kiadása 1763).

Priscus Rhetor. (Bél *Adparatus* II. 1746).

Luczenbacher János: A pogány magyar sirok (Akad. Értesítő 1847. 282. l.).

Ipolyi mutatványa a M. Mythológiából: Tündérek a magyar ősvallásban (Új M. Múzeum I. 1851).

Toldy Ferencz: Magyar Irodalomtörténet 1851.

és valószínűleg

Thierry Amadé Attilájának I--VI fejezete: Épisodes de l'histoire du cinquième siècle. (Revue des deux Mondes 1852).

*

Gyulai bírálata (Szépirodalmi Lapok 1853 febr. 24. [16. sz.] 255 l.) rendkívüli magasztalással szól *Keveházáról*, melyet «kiseded éposz»-nak nevez. Arany e dicséretnek nem örült, valószínűleg csupa gyöngédségből Tompa iránt, ki az akkori bírálatnál nem volt megelégedve. «...hogy az ítéset nem méltányol érdemed szerint: ez igaz, de hidd el, sokszor a méltánylásban sincs köszönet... a Gyulai enthusiasmus a megszégyenít, s tárt ajtót nyit a rágalomnak, mert úgy Goethe ról lehetne beszélni, mint ő rólam, vagy tán arról se. Az efféle nekem inkább fáj, mint jól esik». (Tompához, 1853. júl. 11.; *ÖM* XI: 308). Pedig ha mai szemmel olvassuk e bírálatot, egy betűt sem lehetne elvenni belőle; Gyulai akkor, mikor mély barátsága Arany iránt kezdődött, akkor sem volt elfogult műveivel szemben. A dicséret inkább megrovás volt azokra, kik tehetség és tanulmány nélkül garázdálkodtak a magyar irodalom berkeiben.

TOLNAI VILMOS.